

В.М.Шевченко*

ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРІЙ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті дано характеристику селян-власників, козаків та колоністів – категорій земельних власників України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., розглянуто їх участь у ринково-поземельних операціях вказаного періоду.

До фізичних осіб сільського типу належать селяни-власники, нижні військові чини, козаки і колоністи. Саме так вони означені упорядниками збірників ДОЗ МФ**, відомих під назвою «Матеріали по статистике движения землевладения в России» (Вып.1–25. – Санкт-Петербург (Петроград), 1896–1917). Усі названі вище категорії сільського населення були тісно пов'язані із землею й сільськогосподарським виробництвом, становлячи невід'ємну складову українського селянства.

Селяни-власники

Історію селянства – верстви населення, нерозривно пов'язаної із землею та сільськогосподарським виробництвом, сьогодні досить ґрунтовно викладено у цілому ряді як спеціальних¹, так і енциклопедичних видань². Її виникнення учені безспідставно пов'язують із ранньофеодальною добою й появою державності на східнослов'янських землях³. Зародившись, як велика станова група вільних землеробів⁴, селянство було добре відоме в давньоруський період під назвою «смерди», «люди» тощо⁵, а у ХV – ХVІ ст. в межах Литовської держави – як селяни-данники⁶. Надзвичайно строкатим воно було у добу пізнього середньовіччя. За даними відомого дослідника проблеми О.Гуржія, у другій половині ХVІІ ст. лише на Лівобережній та Слобідській Україні існувало близько десяти назв селянства, не рахуючи проміжних і збірних його груп⁷. Із поширенням на українські землі влади польських феодалів майже всі вони поступово потрапили в особисту залежність від останніх.

Приблизно з другої половини ХVІ ст. почався процес закріпачення українського селянства. Щоправда, у ході визвольної боротьби середини ХVІІ ст. й утворення в межах Росії автономної козацької держави – Гетьманщини – цей процес було тимчасово призупинено. Проте українська державність другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст. постійно відчувала на собі утиски з боку царського уряду. За влучним визначенням академіка В.Вернадського, у ХVІІ та ХVІІІ ст. **російсько-українські відносини «зводилися до поступового поглинання і перетравлення Росією України як чужорідного політичного тіла»⁸**. Зрештою, наприкінці ХVІІІ ст. **гетьманська держава припинила своє існування**. Указом Катерини ІІ від 3 травня 1783 р. кріпосне право в Україні було відновлене⁹, після чого проіснувало ще до середини ХІХ ст., аж поки його не скасував уряд Олександра ІІ у ході реформи 1861 р. Законодавчі акти її передбачали перш за все вирішення двох

* Шевченко Віктор Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління.

** Департамент окладних зборів міністерства фінансів Російської імперії.

основних проблем: надати колишнім кріпосним селянам юридичну свободу й забезпечити їх земельний устрій. Це вирішувалося шляхом наділення землею у вигляді общинного, тобто колективного, або подвірного, тобто особистого, землеволодіння. В першому випадку вона виділялась у власність сільських громад, у другому – в розпорядження селян-власників¹⁰. Згодом основні положення реформи 1861 р. були поширені також на інші групи селянства. Спеціальним положенням від 26 червня 1863 р. до розряду селян-власників упродовж наступних двох років мали переводитися всі удільні¹¹. А законами від 18 січня та 24 листопада 1866 р. реорганізовувалося громадське самоврядування і державних селян та збільшено розміри їхніх оброчних платежів. До того ж вони в більшості українських губерній отримували душеві наділи, розміри котрих майже вдвічі перевищували останні у колишніх кріпосних селян. Проте й викупні платежі за них були значно більшими¹². Тим самим у ході реформ 1861, 1863 і 1866 рр. основні групи тогочасного українського селянства виявилися приведеними до спільного знаменника в плані їхнього оподаткування та сплати викупних платежів за отримані ними земельні наділи. Впродовж першої половини 60-х рр. XIX ст. українські селяни були повністю зрівняні у межах Російської імперії в юридичних правах з іншими верствами населення. Це відкривало йому реальний шлях до повноцінних ринково-поземельних операцій. У межах України найдієвішими суб'єктами аграрного ринку стали селяни-власники, козаки й колоністи.

Формування категорії перших почалося в Україні ще задовго до скасування кріпосного права, сягаючи своїми витокami кінця XVII – початку XVIII ст. Найбільшою інтенсивністю цей процес відзначався у межах козацької держави – Гетьманщини – і зокрема в Малоросії (Полтавщина та Чернігівщина). Ю.Готьє з цього приводу писав: «Висловлювалася неодноразово думка, що подвірне селянське землеволодіння є виключно особливістю Малоросії. ... Насправді, форми землеволодіння, які встановилися в епоху козацьких повстань, зовсім не відрізнялись оригінальністю. Селянське землеволодіння розвивалося звичайним шляхом, лише поступово еволюціонуючи від колективного до індивідуального»¹³. Відзначаючи подібне явище, як більш характерне саме для малоросійських губерній, учений вказував на кілька його причин. По-перше, вважав він, процес формування української козацької верхівки супроводжувався створенням «особливих земельних володінь, котрі спочатку входили до складу общини, а потім виділилися з неї, перетворившись у незалежну від общини власність своїх господарів»¹⁴. По-друге, й це автор вважав більш важливим фактором, самовільне захоплення козацькою старшиною общинних земель стало прикладом і для частини рядових козаків. «Окремі з них ... захоплювали її без відома общини або купували її в общини окремими ділянками»¹⁵. Захоплені або куплені землі закріплювалися в особисту власність. «Процес цей, – підсумовуючи вищесказане, писав Ю.Готьє, – почавшись вірогідно на рубежі XVII – XVIII ст., поступово розвивався й на кінець XVIII ст. зробив подвірне землеволодіння пануючим у селянському середовищі»¹⁶. Дещо по-іншому виглядала схема привласнення землі в межах Слобожанщини – ще одному районі Лівобережжя, котрий ототожнювався з Харківською губернією. Тут основою формування особистої земельної власності вільних слобожан – козаків і селян – було займання вільних земель. «Таким способом, – відзначав відомий дослідник історії Слобідської України Д.Багалій, – набували свої ґрунти не тільки рядові та

їх підпомошники, але й козацька старшина»¹⁷. Подібна картина продовжувала зберігатися і в XIX ст., ставши значно рельєфнішою після скасування кріпосного права.

Із появою аграрного ринку селяни-власники стають одними з його найактивніших рушіїв. За період з 1863 по 1914 рр. ними було укладено загалом 282 660 торгових угод, у тому числі 83 868 – на продаж та 198 792 – на купівлю землі. В ході цих операцій вони продали близько 1265 тис. дес. землі й купили відповідно понад 2874 тис. дес., збільшивши при цьому власне землеволодіння на 1609,4 тис. дес.¹⁸ Щоправда, прилучення їх до активних ринково-аграрних відносин було поступовим. На наш погляд, причин цього – кілька. По-перше, тривалий час після скасування кріпосного права селяни більше віддавали перевагу оренді землі, аніж її купівлі, оскільки перша обходилась їм дешевше. По-друге, в післяреформний період існувало таке неординарне явище, як прихована мобілізація надільної земельної власності. Вона особливо була поширеною на Лівो- і Правобережжі, де переважало подвірне, а не общинне землекористування та де селяни вважали наділи своєю приватною власністю. Передача землі від одного господаря до іншого при цьому максимально спрощувалася, набуваючи, як правило, форми довгострокової оренди, закріпленої векселем або позичальним листом, а то й просто словесною угодою¹⁹. Про те, що фіктивна оренда була явищем досить поширеним, свідчить і зізнання старшого нотаріуса Ніжинського окружного суду по Борзенському повіту В. Суворова. «При відсутності законних кріпчих актів, – зазначав він, – особи, котрі бажають здійснити купівлю й продаж нерухомої власності з часу введення положення про нотаріальну частину, та зустрівши нову неможливість вільно оформляти свої угоди про перехід права власності, змушені були вдатися до фіктивних угод по займах, забезпечуючи їх від будь-яких випадковостей договорами про найм на 10-ть чи 12-ть років при мізерній річній оплаті»²⁰. Безумовно, такі угоди не враховувались упорядниками збірників «Матеріали по статистике движения землевладения в России», а отже, дані про купівлю-продаж землі селянами-власниками у них дещо применшені. Це, до речі, стосується не тільки їх, а й інших землевласників, зокрема козаків та молодших військових чинів. Тим не менше, наведені в «Матеріалах» статистичні показники у цілому адекватно відображають стан купівлі-продажу землі селянами-власниками в перші десятиліття після скасування кріпосного права. І, нарешті, третьою причиною, котра, на нашу думку, не давала їм більш активно прилучатися до аграрного ринку відразу після реформи 1861 р., був селянський менталітет. Адже відразу після оголошення про перетворення однією з провідних тез незадоволеного ними селянства з'явилася думка про «справжню» волю та передачу йому всієї поміщицької землі²¹. Ця обставина великою мірою стримувала залучення його до ринково-аграрних відносин. З іншого боку, той же менталітет не дозволяв селянину правильно оцінити відразу вигоди тих економічних перетворень, які почалися після скасування кріпосного права. З цього приводу автор змістовної монографії про соціоментальну історію українського селянства Ю.Присяжнюк писав, що «для «мужиків» було вкрай важливо побачити, так би мовити, наочно переконатися в «позитивних» результатах новації. Процедура знайомства була досить копіткою. Часто цей процес охоплював від кількох років до цілих поколінь»²². Зважаючи на згадані вище обставини, стає цілком зрозумілою певна обережність селян-власників на земельному ринку у перші післяреформні десятиліття. Про те, що це

так, незаперечно свідчать дані табл.1. Вони показують, що в перший період функціонування українського аграрного ринку (1863–1880 рр.) селяни-власники придбали понад 326,4 тис. дес. землі, тоді, як за другий період (1881–1900 рр.) – понад 1026,3 тис. дес., а за третій (1901–1914 рр.) – понад 1521,3 тис. дес.

Таблиця 1

Купівля-продаж землі селянами-власниками у 1863–1914 рр. за періодами еволюції українського земельного ринку²³

Періоди, райони	Угоди		Земля (дес.)		Сума (руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863–1880:						
Лівобережжя	1342	1615	7116,0	9548,0	305 020	452 997
Правобережжя	76	147	1023,6	8457,3	45 506	94 541
Південь	210	225	7017,7	6952,5	217 585	184 920
Україна	1628	1987	15 157,3	24 957,8	568 111	732 458
1881–1896:						
Лівобережжя	1903	2801	10 536,3	19 985,9	928 815	2 024 917
Правобережжя	333	504	4018,7	4406,5	401 956	837 363
Південь	286	439	18 111,1	18 740,5	1 263 172	1 151 651
Україна	2522	3744	32 666,1	43 132,9	2 593 943	4 013 931
1863–1896:						
Лівобережжя	3245	4416	17 652,3	29 533,9	1 233 835	2 477 914
Правобережжя	409	651	5 042,3	12 863,8	447 462	931 904
Південь	496	664	25 128,8	25 693,0	1 480 757	1 336 573
Україна	4150	5731	47 823,4	68 090,7	3 162 054	4 746 391

За той же час кількість купівельних операцій по придбанню землі селянами-власниками відповідно становила у 1863–1880 рр. – 9235 угод, у 1881–1900 рр. – 41 832 і за 1901–1914 рр. – 147 725. За даними «Статистики землевладення 1905 года», земельна власність останніх у дев'яти українських губерніях загалом становила 3 146 867 дес.²⁴ За 1906–1914 рр. вони придбали ще 773 801,3 дес.²⁵ Отже, на початок 1915 р. в їх володінні перебувало понад 3,9 млн дес. приватновласницької землі.

З 1897 р. упорядники збірників ДОЗ МФ об'єднали показники селян-власників із показниками близьких до них нижніх військових чинів, котрих автори сучасної «Історії українського селянства» також відносять до привілейованих верств сільського населення²⁶. Наведена нижче табл.2 свідчить про дедалі зростаючу їхню активність на аграрному ринку наприкінці XIX ст.

Таблиця 2

Купівля-продаж землі нижніми військовими чинами за періодами еволюції земельного ринку в Україні²⁷

Періоди, райони	Угоди		Земля (дес.)		Сума (руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863–1880:						
Лівобережжя	1342	1615	7116,0	9548,0	305 020	452 997
Правобережжя	76	147	1023,6	8457,3	45 506	94 541
Південь	210	225	7017,7	6952,5	217 585	184 920
Україна	1628	1987	15 157,3	24 957,8	568 111	732 458
1881–1896:						
Лівобережжя	1903	2801	10 536,3	19 985,9	928 815	2 024 917
Правобережжя	333	504	4018,7	4406,5	401 956	837 363
Південь	286	439	18 111,1	18 740,5	1 263 172	1 151 651
Україна	2522	3744	32 666,1	43 132,9	2 593 943	4 013 931
1863–1896:						
Лівобережжя	3245	4416	17 652,3	29 533,9	1 233 835	2 477 914
Правобережжя	409	651	5 042,3	12 863,8	447 462	931 904
Південь	496	664	25 128,8	25 693,0	1 480 757	1 336 573
Україна	4150	5731	47 823,4	68 090,7	3 162 054	4 746 391

Козаки та колоністи

Ця група земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. є надзвичайно своєрідною й цікавою з наукової точки зору, оскільки залишається практично не вивченою. І коли щодо колоністів є певна історіографічна база²⁸, то про козаків-землеробів на цей час спеціальні праці, на жаль, відсутні. Однак та інформація, яку нам вдалося про них зібрати, свідчить про необхідність глибокого наукового дослідження. Об'єднані єдиною назвою, козаки-землероби мали, проте, далеко не однако-ве походження в різних районах України. Так, на Лівобережжі появу їх, як дрібних сільськогосподарських виробників, учені небезпідставно пов'язують із славнозвісним малоросійським козацтвом, котре свого часу відіграло важливу роль у функціонуванні української держави – Гетьманщини²⁹. Те ж саме можна сказати й про козаків Слобожанщини³⁰. Після знищення першої Катериною II у 80-х рр. XVIII ст. основна маса рядового лівобережного і слобідського козацтва не дістала дворянських прав. Воно утворило окремий стан вільного населення, який «зайняв місце між дворянством та селянством»³¹. Навпаки, козаки-землероби Півдня України, котрі разом із селянами і колоністами відіграли вирішальну роль в освоєнні цього краю, своїм походженням завдячують так званім військовим поселенням. «Наявність воєнізованих поселень, – зазначала російська дослідниця О.Дружиніна, –

була характерною для прикордонного району. Невдовзі після зруйнування Запорізької Січі ... уряд переконався у тому, що позбавився «заслону» проти небезпеки, що загрожувала з Півдня»³². Тому перед початком чергової російсько-турецької війни 1787–1791 рр. тут почалося формування нового козацького війська з місцевих однодворців, розкольників, міщан, селян тощо. Пізніше вони й склали ту соціальну основу, на якій згодом сформувався своєрідний стан українських козаків-землеробів. По іншому склалася ситуація на Правобережжі. Тут козацтво було скасоване рішенням польського сейму ще у 1699 р., однак продовжувало існувати під патронатом лівобережного гетьмана до 1714 р. Надалі тут створювалися так звані магнатські надвірні міліції, котрі, попри певні аналогії, все ж не були козацькими. Постанова ж польського сейму від 1790 р. про відновлення козацтва шляхом створення двох відповідних полків, зрештою, залишилася лише на папері³³.

Таким чином, можна сказати, що умов для виникнення на Правобережжі соціальної основи для формування стану козаків-землеробів практично не було. В міру освоєння краю зникала і необхідність у військових поселеннях на Півдні України, що також вело до скорочення соціальної бази для існування тут прошарку козаків-землеробів. За даними О.Дружиніної, чоловіче населення останніх та інших поселення скоротилося тут від 195,4 тис. осіб у 1827 р. до близько 6,3 тис. у 1858 р.³⁴ Єдиним українським районом, де зберігалася широка соціальна основа для існування їх стану, було Лівобережжя. Тут ще до скасування кріпосного права проживали близько 374,3 тис. ревізьких душ козаків³⁵, а із сім'ями ця цифра мала зрости ще принаймні в 5–6 разів. Як особи юридично вільні, вони мали цілий ряд привілеїв, котрі відрізняли їх від поміщицьких селян, зближували з державними і забезпечувалися тогочасним законодавством. Н.Полонська-Василенко вважала, що у незмінному вигляді ці привілеї зберігалися аж до повалення самодержавства в 1917 р. Проте інший дослідник-юрист М.Дружинін зазначав, що ще у 1894 р. на козаків Чернігівської губернії були поширені тілесні покарання, від яких вони раніше були звільнені³⁶. Це свідчило про те, що після скасування кріпосного права їх становище, особливо незаможних, поступово наближалося до селян й у першу чергу до колишніх поміщицьких.

Проте козацтво продовжувало залишатися привілейованим станом. Як і державні селяни, воно мало привілеї, пов'язані з господарською діяльністю, що особливо було помітно до реформ 1861–1866 рр. Козаки набагато краще, ніж поміщицькі селяни, забезпечувалися землею, мали більш широкі можливості для заняття промислами, торгівлею та комерційною діяльністю. Прикладом цього може бути становище їх у с.Володькова Дівиця Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Напередодні реформи 1861 р. в селі проживали близько 6,5 тис. осіб, із котрих 2560 становили кріпосні селяни, а 3800 – козаки. Перші з них мали по 1–1,5 дес. на двір, тоді як другі – по 6–8 дес. До того ж в останніх була власна школа; найзаможніші з них мали олійниці, млини, лісопильні, займалися скупкою й перепродажем коней та худоби, від чого мали неабиякий прибуток³⁷. Приблизно такою ж ситуація залишалася й після скасування кріпосного права. Як і раніше, основну масу козаків становили особи середнього достатку. Про це можна судити з тієї інформації, котру навів статистик О.Русов. Його дані стосуються Чернігівської губернії й узяті з місцевого перепису 1894–1895 рр. Вони свідчили, що там на той час нараховувалося 11 326 козацьких господарств, що становило 23,1% загальної чисельності всіх інших. Більший показник був лише в селян-власників – 25,5%, а у дворян – лише 18,9%. Проте за

кількістю належної їм землі козаки помітно поступалися дворянам, купцям та тим же селянам. Їхня доля в приватному особистому землеволодінні губернії дорівнювала близько 82,6 тис. дес., або 7,3 дес. на двір, що становило всього 5% останнього, тоді як доля дворян була 66,4%, купців – 7,5%, селян – 6,8%³⁸. Це не означало, що в козацтва не було великих господарств. Скоріше навпаки. Так, козак із хутора Михайлівка Зінківського повіту Полтавської губернії К.Фенота мав три земельні ділянки – 80 дес., 21 дес. і 6,3 дес. – загальною площею у 107,3 дес., на котрих знаходилися хата, сарай, клуна й комора³⁹. Інший козак із с. Матяшівка Лубенського повіту тієї ж губернії Т.Ярмак володів господарством площею 176 дес. із дерев'яним будинком, обкладеним цеглою, на цегляному фундаменті, трьома дерев'яними коморами, дев'ятьма сараями, загоном для худоби, пташником, двома кухнями та вітряним млином⁴⁰. І таких прикладів можна навести досить багато.

Проте в даному разі необхідно визначити ступінь активності козацтва у ринково-аграрних відносинах післяреформеної доби. Досить об'ємну інформацію щодо цього надають статистичні збірники міністерства фінансів. Вони свідчать, що протягом 1863–1896 рр. козаки уклали не менш як 89 309 торгово-поземельних угод, 34 339 із котрих були спрямовані на продаж землі, а 54 970 – на її купівлю. У ході їх реалізації ними продано понад 221,1 тис. дес. останньої й куплено близько 595,4 тис. дес.⁴¹ Отже, протягом вказаного періоду їх особиста земельна власність в усіх дев'яти українських губерніях зросла не менш ніж на 374,3 тис. дес. При цьому тут не враховано колективну власність козацьких громад та товариств, про які йтиметься окремо. На жаль, починаючи з 1897 р., продана і куплена ними земля подається у відповідних статистичних виданнях спільно з аналогічними операціями колоністів.

Поява їх в Україні тісно пов'язана з імператрицею Катериною II. Саме вона у 1762–1763 рр. видала ряд указів про запрошення кращих сільських господарів з інших країн Європи заселити південні й південно-східні райони Російської імперії⁴². Як наслідок, переселившись на нові землі, іноземні колоністи – німці, голландці, шведи, швейцарці, греки, болгари та інші – почали швидко перетворювати дикі степи Південної України на обжиті культурно-господарські райони. Царський уряд всіляко їх підтримував, оплачуючи витрати на переїзд, надаючи грошову допомогу без наступного їй відшкодування, забезпечуючи великими земельними ділянками для налагодження власного господарства, звільняючи майже від усіх податків тощо⁴³. Держава також захищала таких поселенців від спроб місцевих поміщиків закріпачити їх. На відміну від козаків, місцем зосередження котрих стало Лівобережжя, колоністи селилися головним чином у південних українських губерніях, де почали володіти досить великими земельними площами, які до того ж постійно зростали, особливо інтенсивно – в численних німецьких поселеннях. Показовим у цьому відношенні є такий факт: від 20-х рр. XIX ст. по 1915 р. їхні володіння відповідно зросли в Катеринославській губернії від 71,5 тис. дес. до 282,8 тис. дес., у Таврійській – від 223 тис. дес. до 519,8 тис. дес. і в Херсонській – від 182,7 тис. дес. до 987,2 тис. дес. землі⁴⁴. Досить великим та добре забезпеченим нею виявився проширок колоністів й у Правобережній Україні. Тут, за даними Всеросійського перепису населення 1897 р., в одній лише Волинській губернії проживали 146 тис. іноземців, у володінні котрих перебувало не менш як 700 тис. дес. землі⁴⁵. Тенденція до заселення ними правобережних губерній зберігалася і надалі. В тій же губернії, за станом на 1900 р., про-

живали вже 200 тис. колоністів⁴⁶. Проте з початком Першої світової війни та внаслідок депортації з цих районів німців і австро-угорців численність їх там скоротилася до 3 тис. осіб⁴⁷. Великі земельні володіння іноземців мали також місце в Київській губернії⁴⁸.

Певний виняток у цьому плані становило Лівобережжя, де аграрне перенаселення було найбільшим в Україні й де умов для виникнення колоній виявилось найменше. Так, у Харківській губернії останніх налічувалося всього 18, та й то 15 із них припадало на один Ізюмський повіт, у котрому в їхньому володінні перебувало не менш як 18 тис. дес. землі⁴⁹. На Чернігівщині ще з часів Катерини II у Борзенському повіті оселилися німецькі колоністи, а в Кролевецькому – меноніти. На 1840 р. перші чисельністю 1307 душ створили поселення на базі таких сіл, як Великі Вежі, Кольчинівка, Городок, Малий Вердер, Великий Вердер, Рундевізе Борзенського повіту, а другі чисельністю 316 душ компактно проживали в с. Радичів Кролевецького повіту⁵⁰. За даними ж на 1917 р., у Чернігівській губернії налічувалося 9 німецьких колоній⁵¹. На жаль, судити про участь безпосередньо поселенців у ринково-поземельних операціях другої половини XIX – початку XX ст. досить складно, оскільки у чистому вигляді відповідна статистична інформація представлена лише за 1893–1896 рр. Вона свідчить, що за той час колоністи в межах України, головним чином на її Півдні, уклали 3178 торгово-поземельних угод, у тому числі 1581 – на продаж землі та 1597 – на її купівлю. В ході їх реалізації вони продали понад 112,8 тис. дес., а купили близько 176,5 тис. дес., збільшивши таким чином власне землеволодіння на 63,7 тис. дес.⁵²

За 1863–1892 рр. діяльність останніх на аграрному ринку подана разом із діяльністю на ньому так званих «інших» вільних хліборобів, котри ми скоріше за все були переважно євреї⁵³. За той час ними було укладено 23 310 торгових угод, з яких 10 980 – на продаж і 12 330 – на купівлю землі. У ході їх реалізації продано понад 721,2 тис. дес., а куплено більше ніж 2011,3 тис. дес. землі⁵⁴. Отже, зростання земельної власності спільно в колоністів й «інших» сільських обивателів, окрім козаків та селян, становило за вказаний період не менш як 1290,1 тис. дес. Інформація про виключно «інших» вільних сільських обивателів представлена в даних за 1893–1896 рр. За той час ними було укладено 1529 торгово-поземельних угод, у тому числі на продаж землі – 786 і на її купівлю – 743. В ході цих ринкових операцій «іншими» продано 40,4 тис. дес. та куплено 51,6 тис. дес., що забезпечило збільшення їхнього землеволодіння приблизно на 11,2 тис. дес.⁵⁵

У 1897 р. показники колоністів й «інших» були об'єднані з аналогічними показниками козаків і з того часу стали фіксуватися разом із ними. Такий єдиний підхід для всіх трьох представників сільського обивательства існував щорічно з 1897 по 1914 рр. За вказаний період вони разом уклали 151 201 торгово-поземельну угоду, з котрих 59 283 спрямовувалися на продаж землі, а 91 918 – на її купівлю. В ході їх реалізації всі разом купили 2010,6 тис. дес., тоді як продали 1327,2 тис. дес.⁵⁶ Судячи з вищесказаного, їхня приватна особиста земельна власність зросла за той час не менше ніж на 682,8 тис. дес., або на 34%. Спільна участь цієї категорії особистих земельних власників у ринково-аграрних операціях другої половини XIX – початку XX ст. в цілому представлена у табл.3.

Таблиця 3

Купівля-продаж землі сільськими обивателями, котрі перебували на особливому становищі (окрім селян), у 1863–1914 рр. за періодами еволюції українського земельного ринку⁵⁷

Періоди, райони	Угоди		Земля (дес.)		Сума (руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863–1880:						
Лівобережжя	8443	16 601	55 256,1	165 989,7	2 283 905	6 715 367
Правобережжя	372	861	18 683,4	55 580,1	252 503	1 048 452
Південь	3612	3941	280 822,9	945 151,2	6 900 728	22 243 047
Україна	12 427	21 403	354 762,4	1 166 721,0	9 437 136	30 336 866
1881–1900:						
Лівобережжя	31 623	50 789	114 851,9	536 571,4	17 744 581	47 236 911
Правобережжя	786	538	17 623,0	21 716,1	506 670	777 996
Південь	13 653	14 060	826 213,8	1 594 969,1	56 655 266	97 055 899
Україна	46 062	65 387	958 688,7	2 153 256,6	74 906 517	145 070 806
1901–1914:						
Лівобережжя	34 722	61 802	258 480,8	536 422,9	49 603 080	108 432 208
Правобережжя	386	401	28 072,4	29 658,2	2 533 612	1 583 636
Південь	1 1667	12 574	721 093,2	958 672,2	118 624 547	162 548 154
Україна	46 775	74 777	1 007 646,4	1 524 753,3	170 761 239	272 563 996
1863–1914:						
Лівобережжя	74 788	129 192	428 588,8	1 238 984,0	69 631 566	161 384 486
Правобережжя	1544	1800	64 378,8	106 954,4	3 292 785	3 410 084
Південь	28 932	30 575	1 828 129,9	3 498 792,5	182 180 541	281 847 100
Україна	105 264	161 567	2 321 097,5	4 844 730,9	255 104 892	447 641 670

Із метою виявлення ступеня участі козаків, колоністів та інших вільних сільських обивателів (крім селян-власників), які перебували на особливому становищі, у ринково-поземельних операціях на різних етапах життя суспільства післяреформеної доби їхні показники розподілені по трьох часових відрізках, котрі хронологічно відповідають трьом умовним періодам еволюції аграрного ринку в Україні. Дані таблиці 3 свідчать про те, що протягом 1863–1914 рр. об'єднані в єдину категорію особистих земельних власників козаки, колоністи й інші сільські обивателі, які у той час перебували на особливому становищі (крім селян-власників), упродовж 1863–1914 рр. здійснили загалом 266 831 торговельну операцію, у ході котрих 105 264 рази продавали землю, а 161 567 разів купували її. За той час разом останні продали понад 2,3 млн дес., купивши при цьому більш як 4,8 млн дес. землі. Їх загальний земельний прибуток становив таким чином понад 2 млн 523,6 тис. дес. Усе це свідчить про надзвичайно високу активність даної категорії особистих земельних власників на аграрному ринку другої половини XIX – початку XX ст. в Україні.

- ¹ Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К., 1967; Історія українського селянства: Нариси у 2 т. – К., 2006.
- ² Українська радянська енциклопедія (УРЕ). – Т.13. – К., 1963. – С.36–41; Радянська енциклопедія історії України. – Т.4. – К., 1972. – С.70–73; Енциклопедія українознавства. – Т.11: Доповнене і виправлене / Перевидано в Україні. – Л., 2003. – С.185–189.
- ³ Історія українського селянства. – Т.1. – С.9.
- ⁴ *Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.* Энциклопедический словарь: Современное время. – Москва, 2005. – С.314.
- ⁵ Там же. – С.532; Історія українського селянства. – Т.1. – С.56.
- ⁶ Довідник з історії України. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К., 2001. – С.731–732.
- ⁷ *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994; Історія українського селянства. – Т.1. – С.252.
- ⁸ *Вернадський В.І.* Українське питання і російська громадськість // Вітчизна. – 1988. – №6. – 172.
- ⁹ Історія українського селянства. – Т.1. – С.260.
- ¹⁰ Там само. – С.359.
- ¹¹ Там само. – С.262; Радянська енциклопедія історії України. – Т.4. – С.317; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.3. – К., 1978. – С.322.
- ¹² Історія українського селянства. – Т.1. – С.362; Історія Української РСР. – Т.3. – С.322; Радянська енциклопедія історії України. – Т.2. – К., 1970. – С.133–134.
- ¹³ *Готье Ю.В.* Очерки истории землевладения в России. – Сергиев Посад, 1915. – С.133–134.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х., 1990. – С.144.
- ¹⁸ Підраховано за: Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып.І – XXV. – Санкт-Петербург (Петроград), 1896–1917; Динамика землевладения в России. – 1906–1914 гг. – Москва, 1989.
- ¹⁹ *Теплицкий В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – С.150.
- ²⁰ Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області. – Ф.358. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.22–23.
- ²¹ Русское крестьянство: этапы духовного освобождения. – Москва, 1988. – С.23–33.
- ²² *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України: Соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007. – С.415.
- ²³ Складено за: Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып.І – XXV. – Санкт-Петербург (Петроград), 1896–1917; Динамика землевладения в России. – 1906–1914.
- ²⁴ *Порш М.* Статистика землевладения в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. до 1905 р. // Україна. – 1907. – Т.4. – С.146–180; *Иванов П.В.* Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки (Москва). – 1957. – Вып.60. – С.176–214; Статистика землевладения 1905 года. – Вып.9, 14, 16, 33, 41–43, 47–48. – Санкт-Петербург, 1906–1907.
- ²⁵ Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI–XXV. – Санкт-Петербург (Петроград), 1912–1917.
- ²⁶ Історія українського селянства. – Т.1. – С.322.
- ²⁷ Підраховано за: Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып.І – XXV. – Санкт-Петербург (Петроград), 1896–1917; Динамика землевладения в России. – 1906–1914.
- ²⁸ *Кулініч І.М.* Німецькі колоністи на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Укр. іст. журн. – 1990. – №9. – С.18–30; *Агашев И.К.* Немецкие колонисты в Волынской губернии (конец XVIII – начало XX вв.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. –

Красноярск, 1999. – 22 с.; Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX вв.). – Днепропетровск, 1999. – 232 с. та ін.

²⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.2: Від середини XVII ст. до 1923 р. – К., 1992. – С.270.

³⁰ Багалій Д.І. Указ. праця. – С.110.

³¹ Полонська-Василенко Н. Указ. праця. – С.270.

³² Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – Москва, 1970. – С.71.

³³ Енциклопедія українознавства. – Т.3. – С.1068.

³⁴ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – Москва, 1981. – С.14.

³⁵ Підраховано за: Історія селянства Української РСР. – Т.1. – С.312; Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.128. – Оп.1. – Спр.6346. – Арк.107.

³⁶ Дружинин Н.П. Юридическое положение крестьян. – Санкт-Петербург, 1897. – С.348.

³⁷ Шевченко В.М., Герасименко О.В. Століття повстання селян у селі Володькова Дівиця на Чернігівщині 1904 р. – Чернігів, 2004. – С.8.

³⁸ Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Т.1. – Чернигов, 1898. – С.217.

³⁹ Сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел второй и третий. – Разряд IX. – 1915. – №76. – С.339.

⁴⁰ Там же. – №27. – С.127.

⁴¹ Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып.2–6. – Санкт-Петербург, 1898–1903.

⁴² Історія українського селянства. – Т.1. – С.322.

⁴³ Кулініч І.М. Указ. праця. – С.19.

⁴⁴ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX вв.). – С.44.

⁴⁵ Кулініч І.М. Указ. праця. – С.24.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Агашев И.К. Указ. соч. – С.18.

⁴⁸ Кулініч І.М. Указ. праця. – С.24.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.6862. – Арк.21–22, 107.

⁵¹ Кулініч І.М. Указ. праця. – С.25.

⁵² Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып.2–6. – Санкт-Петербург, 1898–1903.

⁵³ Дружинина Е.И. Указ. соч. – С.14.

⁵⁴ Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып.2–6. – Санкт-Петербург, 1898–1903.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып.1. – XXV. – Санкт-Петербург, 1896–1917; Динамика землевладения в России. – 1906–1914.

⁵⁷ Складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып.1. – XXV. – Санкт-Петербург (Петроград), 1896–1917; Динамика землевладения в России. – 1906–1914.

In the article was given the description of Christians-landowner, Cossacks and colonists, how the categories of landowners in Ukraine of second half of the 19th century the beginning of the 20th century. Also considered their participation in market-land operations in definite period.